

УДК 37.015.3

В.М. Галузях

РЕФЛЕКСІЯ У СТРУКТУРІ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ВЧИТЕЛЯ

Постановка проблеми. У зв'язку з переорієнтацією сучасної освіти на принципи особистісного підходу з'являється все більше досліджень, які ґрунтуються на розумінні професійного розвитку як однієї з форм особистісного становлення і його вивченні в контексті життєвого шляху особистості. Професійний розвиток учителя розглядається як багатоплановий, детермінований різними чинниками феномен із специфічною структурою і динамікою, який можна визначити як процес перетворення людини в суб'єкта професійно-педагогічної діяльності. Провідним чинником цього процесу є внутрішня активність особистості вчителя, що виявляється, зокрема, в різних видах педагогічної рефлексії.

Рефлексивний підхід відкриває перспективи для внутрішнього зростання, активізації резервів особистісно-професійного становлення педагога. Як відомо, професія вчителя належить до системи "людина-людина" і пов'язана зі значними емоційними перевантаженнями, що вимагає від її суб'єкта здатності здійснювати самодіагностику і саморегуляцію власних станів і дій. Необхідною передумовою такої здатності є рефлексія як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку рефлексії становить значний інтерес як для педагогіки, так і для психології. Разом з тим, аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про відсутність єдності в розумінні суті і змісту цього феномену, що значною мірою зумовлюється його складністю й багатоаспектністю. Проблематика рефлексії розглядається в руслі різних підходів. Так, в контексті психології рефлексії (М.Г. Алексєєв, І.С. Ладенко, І.Н. Семенов, С.Ю. Степанов) робилися спроби з'ясувати специфіку розвитку і прояву рефлексивно-інноваційних можливостей людини (С.Ю. Степанов), рефлексивно-творчого потенціалу (О.З.Кремер), життєтворчості (А.С. Сухоруков), співтворчості (А.В. Овсянников), професійної самореалізації (СН. Маслов, О.А. Поліщук, Н.Б. Ковальова, І.В. Байер, А.А. Кріуліна).

У багатьох педагогічних дослідженнях рефлексія розглядається як інструментальний засіб організації навчальної діяльності (О.С. Анісімова, А.В. Зак, А.С. Захарова). Останнім часом виконано низку педагогічних досліджень, присвячених проблемі становлення і формування професійної рефлексії фахівців у сфері освіти. Робота О.П. Гурєєва присвячена формуванню рефлексії професійної діяльності педагога. І.А. Мушкіна досліджувала педагогічну рефлексію як основу вдосконалення професійної майстерності вчителя. Н.Б. Крашеніннікова, Ю.В. Кушеверська і О.Ю. Шавріна вивчали роль педагогічної рефлексії у підготовці майбутнього вчителя.

Окремі аспекти рефлексії як професійно важливої якості педагога розкрито в роботах Л.М. Мітіної, Н.В. Кузьміної, А.А. Реана, Б.З. Вульfoва, В.Н. Харкіна, С.В. Кондратьєвої, В.А. Кривошеєва, Ю.М. Кулюткіна, Г.С. Сухобської та ін.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що педагогічна рефлексія здебільшого розглядається як когнітивний механізм, який забезпечує саморегуляцію

професійної діяльності вчителя. Значно менше досліджений особистісний аспект рефлексії як суб'єктної якості, що характеризує рівень професійної готовності та особистісної зрілості вчителя.

Враховуючи підвищення вимог до професійної підготовки вчителів, зумовлене впровадженням в освіту особистісно орієнтованих підходів, виникає потреба в уточненні місця і значення рефлексії в структурі особистості педагога. **Мета даної статті** полягає у з'ясуванні сутності та визначенні показників сформованості здатності до педагогічної рефлексії як критерію професійно-особистісної зрілості вчителя.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукової літератури свідчить, що поняття рефлексії є міждисциплінарним і трактується з різних точок зору: філософської (М.М. Мамардашвілі, С.В. Шпаков, Є.М. Юдін та ін.), соціально-філософської (М.В. Розов, В.А. Лефевр та ін.), психологічної (С.Л. Рубінштейн, Б.Д. Ельконін, В.І. Слободчиков, О.В. Лушпаєва, О.В. Смирнова, О.П. Сопіков та ін.), педагогічної (Л.М. Мітіна, О.Б. Петрушихіна, Н.В. Кузьміна, В.В. Ряшина, Г.М. Сухобська та ін.), культурологічної (О.Г. Курносикова та ін.), акмеологічної (М.Г. Алексєєв, І.С. Ладенко, І.М. Семенов, СЮ. Степанов, А.А. Деркач, О.О. Бодальов та ін.).

Сучасна філософія сутність рефлексії в основному зводить до трьох процесів: ретроспективний аналіз поведінки; самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів, станів, якостей; осмислення індивідом соціальних реалій у процесі соціалізації на основі життєвого досвіду.

У роботах психологів рефлексія розглядається не тільки як усвідомлення своїх дій і їх мотивів, але й як необхідна умова цілепокладання і самоконтролю в процесі виконання дії (В.Я. Буторін, А.В. Карпов, А.В. Петровський), як механізм, що забезпечує динаміку особистісних новоутворень на смислового і операційного рівні, як необхідна умова усвідомлення власної позиції, позицій і думок співрозмовників у спілкуванні (В.А. Лефевр), як важливий компонент мислення (Л.С. Виготський, В.В. Давидов).

А.В. Зак [4] на підставі узагальнення психолого-педагогічних робіт, присвячених проблематиці рефлексії, виділяє такі основні напрями її дослідження:

- роботи, пов'язані з вивченням самосвідомості людини, в яких розкриваються генетичні аспекти самосвідомості, самоконтролю і самооцінки в різних видах діяльності;
- роботи, присвячені творчому мисленню, в яких досліджуються процеси рефлексії в ході розв'язання індивідами проблемних завдань (В.В. Знаков, Я.А. Пономарьов); рефлексія в цьому випадку трактується як усвідомлення суб'єктом свого розумового процесу;
- соціально-психологічний підхід, в руслі якого об'єктом рефлексії виступає свідомість інших людей; зміст рефлексії тут розкривається в контексті таких процесів, як "проникнення", "пізнання" людиною змісту чужої свідомості та його моделювання у своєму внутрішньому світі.

Т.І. Гуткіна [2] виділяє три напрями робіт, пов'язаних із дослідженням рефлексії:

1. Розробка методологічних засад дослідження рефлексії (С.Л. Рубінштейн, В.В. Давидов, В.І. Слободчиков, Г.П. Щедровицький та ін.).
2. Експериментальне вивчення рефлексії у контексті досліджень теоретичного мислення. Тут автор виділяє два напрями. Представники першого розуміють рефлексію як дію, що має на меті усвідомлення власного способу розв'язання завдання з метою його узагальнення: це логічна рефлексія як компонент теоретичного мислення

(В.В. Давидов). Для іншого напрямку вихідною виступає залежність продуктивності розумового процесу від його усвідомленості, що передбачає ширший погляд на рефлексію (І.Н. Семенов, С.Ю. Степанов).

3. Експериментальне вивчення рефлексії в нетрадиційному розумінні. У руслі цього підходу рефлексія трактується як імітація мислення інших людей (В.А. Лефевр).

Один із напрямів аналізу феномену рефлексії пов'язаний з вивченням її видів і форм. В.І. Слободчикова та Є.І. Ісаєв виділяють чотири форми рефлексії: покладаючу, порівнюючу, визначальну і синтезуючу [12]. А. В. Карпов розрізняє три види рефлексії за часовою ознакою: ситуативна рефлексія забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів; ретроспективна рефлексія виявляється у схильності до аналізу вже виконаної у минулому діяльності і подій, що відбулися; перспективна рефлексія співвідноситься з функцією аналізу майбутньої діяльності, поведінки, планування і прогнозування вірогідних результатів [5].

Найпоширенішою є класифікація типів рефлексії за її спрямованістю. Залежно від того, що рефлексує суб'єкт – свої знання про рольову структуру колективу, уявлення про внутрішній світ іншої людини, власне "я" як індивідуальність або знання про об'єкт і способи дії з ним, – можна виділити чотири типи рефлексії: кооперативний, комунікативний, інтелектуальний і особистісний.

З'ясуванню специфіки кооперативного аспекту рефлексії присвячені роботи М.Г. Алексєєва, В.В. Рубцова, О.О. Тюкова, О.С. Анисимова, Г.П. Щедровицького. У контексті цього напрямку рефлексія трактується як "вивільнення" з процесу діяльності, як "вихід" суб'єкта в зовнішню позицію стосовно неї. Природа рефлексії фокусується на механізмах виявлення й фіксації причин утруднення та знаходження виходу з нього. Завдяки зусиллям представників цього підходу почався перехід від дослідницько-пояснювального до практико-діяльнісного вивчення феномену рефлексії. Зокрема, достатньо глибоко розроблені питання розвитку рефлексії в процесі організаційно-діяльнісних ігор. При цьому рефлексія розуміється як практично організована сумісна дія. У кожній грі відводиться спеціальний час для рефлексивного обговорення минулих занять і перспективної розробки майбутніх. Таким чином, усі учасники організаційно-діялісної гри постійно включаються в процес рефлексії: отримують уявлення про техніку і прийоми її здійснення, накопичують досвід рефлексивного аналізу власних дій.

Вивченню інтелектуального аспекту рефлексії присвячена значна кількість сучасних досліджень, в яких рефлексія трактується як суто пізнавальний процес. Так, В.В. Давидов визначає рефлексію як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії. Одна з центральних проблем досліджень інтелектуального аспекту рефлексії пов'язана з розробкою спеціальних завдань, що спонукають до творчого мислення в експериментальних умовах.

Комунікативний аспект рефлексії розглядається переважно в соціально-психологічних дослідженнях (Н.І. Гуткіна, К.О. Даніліна, А.В. Петровський та ін.). Рефлексія тут розуміється як суттєвий складник спілкування і міжособистісного сприйняття, як специфічна якість пізнання людини людиною. На думку Г.М. Андрєєвої, рефлексія в соціальній психології розуміється як усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню.

Проблема рефлексії під час групової взаємодії розглядається в рамках соціометричного напрямку досліджень. У руслі цього підходу розроблена система термінів, що

фіксують різноманітні рефлексивні процеси, які виявляються в міжособистісному спілкуванні: інсайт (усвідомлення різноманітних характеристик "я"), аутсайт (процес усвідомлення іншого), емпатія (розуміння почуттів і переживань іншої людини) і ідіопаніма (усвідомлення уявлень інших про себе).

Дослідження особистісного аспекту рефлексії представлені в роботах Н.І. Гуткіної, С.Ю. Степанова, І.І. Семенова та ін. Вивчалися, зокрема, рефлексивні уявлення і рефлексивні очікування – уявлення особистості про те, як її розуміють, оцінюють і ставляться до неї значущі інші. Аналіз рефлексивних уявлень здійснювався переважно в рамках педагогічних досліджень, присвячених структурі, змісту й адекватності уявлень учителів про себе [6].

Саме особистісна рефлексія вириває людину з безперервного потоку життєдіяльності і дозволяє їй зайняти зовнішню позицію стосовно самої себе. Ця здатність може розглядатися як шлях до переосмислення стереотипів власного досвіду і, на думку Я.О. Пономарьова, виступає однією з головних характеристик творчості. Завдяки рефлексії людина стає об'єктом самоуправління і набуває здатності до саморозвитку, особистісного зростання.

Таким чином, аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить про складність і різноплановість феномену рефлексії, в якому найчастіше розрізняють кооперативний, комунікативний, інтелектуальний і особистісний аспекти. Найважливіша особливість рефлексії полягає в тому, що вона дозволяє особистості вийти за межі виконуваної діяльності і подивитися на себе мов би збоку, з позиції "над" і "поза", керувати власною активністю на основі усвідомлення себе і своїх дій, їх співвіднесення з вимогами конкретної ситуації. Завдяки рефлексії особистість стає для самої себе об'єктом управління. Відтак рефлексія може розглядатися як важливий засіб саморозвитку, умова і фактор особистісного становлення. Рефлексія "над діяльністю", "над собою", "над своїм становищем у соціальному середовищі" – це не тільки і не стільки констатація чого-небудь, а засіб розвитку діяльності і особистості, зміни її статусу. Рефлексивні паузи, моменти "відходу" від ситуації, "зусилля, спрямовані на те, щоб розібратися в собі", інші подібні феномени виконують функцію генезису, розвитку. Тому можна стверджувати, що особистість, виявляючись в рефлексії, в рефлексії ж і формується.

Цим визначається істотне значення рефлексії в професійній діяльності педагога. Педагогічна діяльність – одна з найскладніших і внутрішньо суперечливих, що постійно потребують пошуку оптимального балансу між консерватизмом і новаторством, тенденцією до збереження традицій і постійного оновлення. Така діяльність вимагає високого рівня професійно-особистісного розвитку вчителя, важливим показником якого є здатність до рефлексії. Рефлексивні процеси "буквально пронизують всю професійну діяльність вчителя" [7, с. 73], виявляючись і в ситуації безпосередньої взаємодії з учнями, і в процесі проектування й конструювання їх діяльності, і на етапі самоаналізу й самооцінки власних дій та себе як їх суб'єкта.

У науково-педагогічній літературі вживається термін "професійна педагогічна рефлексія". На думку групи авторів (Р.М. Грановської, Ю.С. Крижанської, І.Н. Семенова, С.Д. Степанова і ін.), рефлексія вчителя – це здатність до переосмислення стереотипів власної свідомості, поведінки, спілкування, мислення, підстав і засобів діяльності, їх критичного і евристичного аналізу, породження інновацій в різних аспектах професійної діяльності.

Р. Єрмакова трактує професійну рефлексію педагога як "процес розв'язання проблемно-конфліктної ситуації, знаходження нового сенсу власної педагогічної діяльності за допомогою осмислення своєї професійної позиції" [3, с. 64].

Деякі дослідники розглядають рефлексію в контексті педагогічного проектування, яке можна представити у вигляді наступного ланцюжка: мета педагогічної діяльності – рефлексивний аналіз ситуації – вибір, проектування і конструювання засобів педагогічної діяльності на основі рефлексії адекватності цих засобів поставленій меті – реалізація проекту – рефлексія відмінностей між проектом і його реалізацією (метою і результатом) [10]. Очевидно, що в цьому випадку рефлексія зводиться до ситуативного механізму саморегуляції педагогічної діяльності, що, на наш погляд, суттєво звужує зміст цього феномену.

Ширший погляд на зміст педагогічної рефлексії пропонує М.М. Боритко, на думку якого "педагогічна рефлексія спрямована на самоорганізацію через осмислення вчителем себе і своєї професійної діяльності в цілому як способу реалізації свого цілісного "Я". Професійна рефлексія забезпечує готовність діяти в ситуаціях з високим ступенем невизначеності, гнучкість у прийнятті рішень, прагнення до реалізації нововведень та інновацій, постійну націленість на пошук нових, нестандартних шляхів вирішення професійних завдань, здатність переосмислювати стереотипи свого професійного і особистісного досвіду" [1 с. 85].

Розумінню ролі і значення рефлексії в особистісно-професійному становленні вчителя може сприяти звернення до виділених С.Л. Рубінштейном двох способів існування людини і двох типів ставлення до життя: перший, коли людина цілком перебуває "всередині життя" і будь-яке її ставлення – це ставлення до окремих явищ, а не до життя в цілому; друге – пов'язане з появою рефлексії, виходом з повної поглиненості безпосереднім процесом життя і заняттям позиції поза ним і над ним. Завдяки рефлексії людина перестає бути безпосередньо залежною від зовнішніх обставин, вона набуває здатності самовизначатися стосовно них.

Відповідно до запропонованого С.Л. Рубінштейном підходу можна виділити дві моделі педагогічної діяльності: адаптивну, в основі якої лежить перший спосіб існування людини, і рефлексивну, що ґрунтується на другому способі життєдіяльності. Вчитель з адаптивною моделлю поведінки перебуває мов би "всередині" професійної діяльності і усвідомлює лише окремі її фрагменти та характеристики, а не діяльність у цілому. При цьому домінує тенденція до підпорядкування власної поведінки зовнішнім обставинам і стандартам, які ніби змушують учителя у кожному конкретному випадку діяти певним чином, виконувати певні вимоги, користуватися готовими алгоритмами розв'язання педагогічних завдань, певними штампами, шаблонами і стереотипами.

Учитель, для якого характерна рефлексивна модель професійної діяльності, здатний виходити за межі безперервного потоку повсякденної педагогічної практики і бачити й оцінювати свою діяльність в цілому. Установка на рефлексію виводить його з актуального часового простору і спонукає звернутися до минулого з метою аналізу ситуації або події з боку, ззовні, з позиції "над ситуацією". Така позиція дає можливість стати господарем становища, повноправним автором, який конструює своє сьогодення і майбутнє, дозволяє усвідомлювати і оцінювати труднощі та суперечності педагогічного процесу, самостійно і конструктивно розв'язувати їх відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, розглядати труднощі як стимул для подальшого розвитку, подолання власних

обмежень. Усвідомлення вчителем своїх потенційних можливостей, перспектив особистісного і професійного зростання спонукає його до постійного експериментування, пошуку, творчості.

Необхідність рефлексивного ставлення вчителя до себе і своєї діяльності зумовлюється багатьма чинниками, пов'язаними з поліфункціональністю педагогічної професії. Перш за все рефлексія відіграє важливу роль в критичному осмисленні вчителем свого професійного досвіду. Саме поєднання досвіду професіонала і його рефлексії, на думку Д. Познера, є передумовою розвитку професійної майстерності: "досвід + рефлексія = розвиток".

Як свідчать дослідження, рефлексивна інтеграція теоретичних знань вчителя і його практичного досвіду породжує якісно нове утворення — провідні ідеї, які набувають особистісного сенсу і виконують регулюючу функцію в педагогічній діяльності [7]. Провідні ідеї вчителя, його переконання, ціннісні орієнтації, особистісні установки в концентрованому вигляді виражають професійну позицію, що спрямовує практичну діяльність. Крім того, провідні ідеї мають і предметний план: це основні принципи, якими керується вчитель під час вибору методів навчання і виховання, налагодження взаємостосунків з учнями і колегами.

Провідні ідеї вчителя – це його своєрідне професійне кредо, яке викристалізовується з часом як результат осмислення свого досвіду і досвіду колег з позиції власних професійних знань і особистих переконань. Залежно від рівня сформованості, провідні ідеї можуть виявлятися не тільки у змістовному плані (як усвідомлювані вчителем професійні переконання), але й операціонально, як внутрішні регулятори його професійної діяльності. Проте для цього вони мають бути свідомо прийняті й пережиті як особистісно значущі. Саме рефлексивне осмислення сприяє "дозріванню" провідних ідей до рівня їх внутрішнього прийняття. В результаті підвищується чутливість учителя до проблем професійної діяльності, його практичне мислення збагачується авторськими стратегіями, формується вміння мислити по-своєму, самобутньо.

Отже, важливість рефлексивного ставлення вчителя до своєї діяльності зумовлюється необхідністю постійного осмислення власного досвіду і досвіду інших вчителів як джерела професійного зростання. Механічне включення в свою діяльність навіть найефективніших методичних розробок, використання будь-яких новаторських методик без їх рефлексивного осмислення в контексті свого індивідуального стилю, як правило, не дає очікуваних результатів і призводить до розчарування в них. Те ж саме стосується освоєння досягнень педагогічної науки. Для того щоб теоретичні знання перетворилися на реальні знаряддя мислення і регуляції діяльності вчителя, вони мають стати змістом його напруженої розумової роботи, спрямованої на рефлексивне опрацювання: аналіз і осмислення у контексті власного досвіду провідних ідей своєї діяльності.

Педагогічна діяльність характеризується, з одного боку, постійною зміною ситуацій, з іншого – їх повторюваністю і рутинністю. Внаслідок цього вчителі часто діють стереотипно, вдаються до автоматизованих способів поведінки, які виявляються неадекватними реальній ситуації. Однією з причин стереотипної поведінки є відсутність у вчителів схильності до постійного аналізу своєї діяльності й себе як її суб'єкта. Рефлексія своїх дій, здійснювана як синхронно з ними, так і ретроспективно, дозволяє вчителю утримуватися від імпульсивних, стереотипних дій і свідомо регулювати свою діяльність з урахуванням всіх обставин. Тільки думаючий вчитель, який сумнівається, ана-

лізує свої дії, може стати справжнім майстром своєї справи й ефективно розв'язувати професійні завдання, в яких не може бути шаблону. На думку Дж. Дьюї, вчитель повинен бути "вічним учнем своєї професії", здатним до систематичної рефлексії своїх дій, професійного самоаналізу і самокорекції.

Важливою сферою рефлексивного аналізу вчителя є його професійна самосвідомість. Здатність аналізувати й оцінювати свої почуття і стосунки, сильні і слабкі сторони своєї особистості, ступінь їх відповідності професійним вимогам свідчить про психологічну зрілість учителя. Рефлексія також консолідує Я-концепцію вчителя, сприяючи, з одного боку, динамічності її змісту, а з іншого – підтримуючи її стабільність. У випадку заниженої самооцінки вчителя, негативної Я-концепції, що деструктивно впливає як на його професійне самопочуття, так і на характер взаємин з учнями, саме рефлексивний самоаналіз може стати дієвим корекційним інструментом (Р. Бернс).

Як відомо, одним з головних принципів виховання є врахування індивідуальних особливостей учнів. Але не менш важливим є розуміння вчителем власної індивідуальності та її проявів у педагогічному процесі. Наприклад, властивий учителеві когнітивний стиль (індивідуально-своєрідний спосіб переробки інформації – її сприйняття, аналізу, категоризації, оцінювання тощо) може істотно впливати на організацію навчальної діяльності і розвиток учнів. У ситуації прийняття рішень учителі з рефлексивним когнітивним стилем виявляють меншу квапливість і більшу розсудливість, що запобігає багатьом помилкам, яких припускаються педагоги з імпульсивним стилем. Водночас учитель з рефлексивним стилем мимоволі спонукає учнів до неспішних і поглиблених роздумів, тоді як імпульсивний учитель схильний заохочувати учнів до швидкого і спонтанного генерування ідей та гіпотез. При цьому рефлексивні вчителі стримують імпульсивних учнів, докоряючи їм за легковажність, а вчителів з імпульсивним стилем дратує повільність і нерішучість учнів з рефлексивним стилем. Однак це відбувається лише в тому випадку, якщо вчитель не замислюється над ступенем і характером впливу своєї індивідуальності на спілкування з учнями. Завдяки рефлексії вчитель може усвідомлювати і враховувати у своїй діяльності власні індивідуально-психологічні особливості, до певної міри корегуючи їх вплив.

Рефлексія, будучи каталізатором професійного і особистісного зростання, водночас може запобігати негативному впливу професії на вчителя. Психологи дійшли висновку, що педагогічна професія належить до тих, які найбільшою мірою деформують особистість її суб'єкта (Р.М. Грановська, Ю.С. Крижанська). Якщо педагог не контролює прояви своєї ролівої поведінки, то вони поступово проникають в усі сфери його життя, роблять поведінку неадекватною обставинам, що суттєво утруднює взаємини з оточуючими. Так, професійне прагнення спрощувати складні для учнів поняття призводить до формування в учителів звички спрощено підходити до вирішення своїх особистих проблем. Як наслідок, це породжує зайву прямолінійність у думках і негнучкість мислення.

Професійне життя у світі "правильних відповідей" непомітно розвиває в учителів впевненість у своїй постійній правоті, що породжує дидактизм, прагнення всіх повчати. Так, помічено, що у вчителів-філологів з роками у мові з'являється особлива рельєфність, артикульованість, схильність до повторень. Крім того, у них формується звичка хворобливо реагувати на мовні помилки оточуючих, причому не тільки своїх

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

учнів. Необхідність "тримати клас в руках" нерідко формує в характері вчителів зайву владність і авторитарність, які поступово "висушують" природну життєрадісність і почуття гумору.

Слід зазначити, що професійні деформації не тільки заважають роботі вчителя, породжують гнітюче відчуття незадоволеності, але й негативно позначаються на його особистому житті. Своєрідним "запобіжником" розвитку професійних деформацій може бути рефлексивний аналіз учителем своєї поведінки, настрою, стосунків з учнями і колегами. Рефлексивне спостереження за собою і аналіз власних дій у різних ситуаціях мовби очима іншого (за формулою рефлексії "Я виконавець – Я контролер") допомагає усвідомити особливості своєї індивідуальної і професійно-рольової поведінки. Усвідомлення свого "Я людського" і "Я професійного" може підтримати або поступово відновити гнучкість діяльності вчителя як оптимальне поєднання його індивідуальних способів поведінки і різноманітних професійних зразків взаємодії.

Висновки. Таким чином, аналіз психолого-педагогічних досліджень дає змогу розглядати рефлексію як професійно важливу якість учителя, що характеризує рівень його особистісно-професійної зрілості. Різноманітні професійні ситуації вимагають від учителя здатності об'єктивно аналізувати власні дії, враховувати свої індивідуально-психологічні особливості, а також характеристики власного "дзеркального Я" – того, як він виглядає в очах учнів. Постійний аналіз власних якостей, позицій, самооцінок, адекватна оцінка своїх дій, уміння помічати позитивні і негативні реакції оточуючих на свою поведінку і визначати їх причини дозволяють учителям конструктивно вирішувати суперечність між "Я реальним" і "Я рефлексивним", вдосконалювати професійну діяльність, оптимізувати свої стосунки з учнями.

Узагальнення психолого-педагогічних підходів до розуміння сутності та проявів педагогічної рефлексії дає змогу визначити основні показники сформованості цієї особистісно-професійної якості:

- здатність займати позицію "над" і "поза" власною діяльністю, перетворюючи її на об'єкт осмислення й аналізу;
- осмислення вихідних засад, провідних ідей, принципів, на яких ґрунтується професійна діяльність, здатність ставити їх під сумнів і корегувати;
- усвідомлення особливостей власного "дзеркального Я" – враження, що формується в учнів про вчителя;
- усвідомлення впливу своїх індивідуально-психологічних особливостей на професійну діяльність та корегування на цій основі власної поведінки, запобігання виникненню професійних деформацій;
 - адекватне, неупереджене оцінювання власних станів, якостей і здібностей;
 - корекція власних дій на основі критичного аналізу їх результатів;
 - усвідомлення власних переваг і недоліків, визначення перспектив подальшого особистісного та професійного зростання.

Завдяки рефлексії педагог стає справжнім суб'єктом професійної діяльності у тому розумінні, що набуває здатності переосмислювати й перебудовувати власну професійну поведінку і себе як носія професійних цінностей та установок.

Список літератури: 1. *Борытко Н.М.* Педагог в пространствах современного воспитания. – Волгоград: Перемена, 2001. – 214 с. 2. *Гуткина Н.И.* О психологической сущности

сти рефлексивных ожиданий // Психология личности: теория и эксперимент. – М, 1982. – С. 100-108. 3. *Ермакова Г.Г.* О критериях развития профессиональной рефлексии педагога // Материалы научно-практической конференции. – Оренбург: ОГПУ, 2001. – С.64-67. 4. *Зак А.В.* Экспериментальное изучение рефлексии у младших школьников. // Вопросы психологии. – 1978. – №2. – С. 102-111. 5. *Карпов А.В.* Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. – 2003. – №5. – С. 45-57. 6. *Кондратьева С.В.* Рефлексия в процессах педагогического общения // Актуальные проблемы социальной психологии: Тезисы докладов и сообщений Всесоюзного симпозиума. – Ч. 1. – Кострома, 1986. – С. 18-28. 7. *Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С.* Мышление учителя: Личностные механизмы и понятийный аппарат. – М.: Педагогика, 1990. — 184 с. 8. *Лушпаева Е.В.* Динамика рефлексивных процессов в социально-психологическом тренинге. Проблема децентрации // Вестник МГУ. – Серия 14: Психология. – 1984. – № 4. – С. 70-71. 9. *Михайлова С.В.* Коммуникативные и рефлексивные компоненты и их соотношение в структуре педагогических способностей. – Л., 1990. – 184 с. 10. *Пискунова Е.В.* Профессиональная педагогическая рефлексия в деятельности и подготовке педагога // Вестник ТГПУ. – 2005. – Выпуск 1 (45). Серия: Психология. – С. 62-66. 11. *Семенов И.К., Степанов С.Ю.* Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития личности // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35-43. 12. *Слободчиков В. И., Исаев Е.И.* Психология человека. Введение в психологию субъективности: Учеб. пособие для вузов. – М.: Школа-пресс, 1995. – 384 с. 13. *Степанов С.Ю., Семенов И.И.* Психология рефлексии: проблемы и исследования // Вопросы психологии. – 1985. – №3. – С. 21-32.

В.М. Галузяк

РЕФЛЕКСИЯ В СТРУКТУРЕ ЛИЧНОСТНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЗРЕЛОСТИ УЧИТЕЛЯ

В статье рассматривается проблема рефлексии как критерия профессионально-личностной зрелости педагога. Проанализированы основные аспекты и определены показатели развития педагогической рефлексии.

V. Haluziak

REFLECTION IN STRUCTURE PERSONAL-PROFESSIONAL MATURITIES OF THE TEACHER

In article the problem of a reflection as criterion of a professional-personal maturity of the teacher is revealed. The basic aspects are analysed and parameters of development of a pedagogical reflection are determined.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2008